

ՄԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՒ Յ. ՄԱՐԶԻՔԱՆԻՆԻ

Հայկական հին ճարտարապետութեան կոթողական մնացորդք, ցրուած այնպէս առատութեամբ հին հայկական սահմաններէն ներս, ցայսօր հիացման առարկաներ միայն եղած էին թէ ազդայիններէն եւ թէ օտարներէն. որոնք թէեւ իրենց զարմացման մէջ կամայ ակամայ ուղղած են հարցումներ թէ որոնք եղած են այս մեծագործ, հոյակապ եւ չքնաղ կերտուածներու ստեղծողներն եւ երբ, բայց գրեթէ միշտ խուսած են պատասխանէն:

Ոչ միայն այս յիշատակարանք մանր զննութեան չեն ենթարկուած մասնագէտներէ եւ անոնց նշանակութիւնն քրիստոնէական արուեստին մէջ յերեւան հանուած, այլ եւ ոչ խորհած են անմահացնել զանոնք ալժոմի մը մէջ՝ լուսանկարչութեան ձեռք եւ յատակագծեր կազմելով, որոնք կրնային գտնէ հեռաւոր աշխարհներու մէջ շահագրգռել արուեստից պատմութեամբ հետաքրքրուողները: Ի հարկէ այսպիսի գիտնական ծրագրով ցուցադրութիւն մը Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցեաց եւ հնութեանց մեծ աշխատութեան պիտի կարօտէր, բայց մի եւ նոյն ժամանակ հնարաւորութիւն պիտի տրուէր գիտութեան իւր դատաստանն յայտնել:

Չենք ուզեր այսու սակայն ժխտել, թէ ի պատ անտեսուեցան հայ եկեղեցական հնութիւնները, վասն զի ճանապարհորդներ եւ սիրահարներ ընծայեցին գիտութեան սեղանի վրայ բազմաթիւ լուսանկարներ եւ յատակագծեր, սկսեալ Տեքսիէին մինչեւ Բրոսէ, Կոնդակով, Երմակով, Ալիշան, Գրիմ, Նահապետեան, Լալայեան... բայց ասոնք ոչ որոշ ծրագրով ընթացած են եւ ոչ յամենայնի գիտնական եղանակով եւ հնութեանց կարգաւ: Աւելի հետաքրքրութիւն շարժել էր անոնց նպատակը, քան քննական ձեռնարկութիւն:

Առաջին անգամ Schnaase եղաւ, որ յեցած այս տուեալներու վրայ նուիրեց «Հայկա-

կան եւ վրական արուեստին», առանձին բաժին մը իւր Geschichte der bildenden Kunst հատորաւոր հոյակապ աշխատութեան մէջ (Հատոր 9, Բ. տպ. 1869): Բայց որչափ սակաւ էին իւր տեղեկութիւնք եւ որչափ թիւր հետեւութիւնք, յոր յանգած էր՝ հիմնուած աղբիւրներու վրայ, որոնք դիտումաւոր ձգտումներով հայկական յիշատակարաններու հնութիւնն եւ ծագումն մթագնած էին:

Շնորհէն ետքը Strzygowski հանդիսացաւ, որ յեցած իւր 1889ին Արարատ կատարած ուղեւորութեան թարմ տպաւորութեանց վրայ՝ առանձին քննութեան ենթարկեց հայկական նկարչութիւնն եւ ճարտարապետութիւնը (Հմմտ. իւր «Եջֆանի Աւետարանը», 1891): Արուեստից պատմութեան երիտասարդ պատմաբանին դժուարին էր տիրող խաւարէն մէկ ոստումով ճշմարիտ լոյսին հասնիլ:

Բայց այն տպաւորութիւններն, որ հայկական հնութիւններն գործած էին անոր վրայ, հարեւանցի տոգորուած չէին եւ չանհետացան: Այն թուականէն ի վեր որչափ միտեցաւ նա իւր մասնաձիւղին մէջ, նոյն չափով աւելի արծարծեց ան ստացուած տպաւորութիւնք եւ աւելի աւճեցաւ իր մէջ հայ եւ արեւելեան արուեստին նշանակութիւնը: 30 տարի սահեցաւ այնուհետեւ: Եւ Սորէիգովսկի այս միջոցին իւր բազմաթիւ ուսումնասիրութեանց մէջ քննեց քրիստոնէական արուեստն Եւրոպայի, Ափրիկէի եւ Ասիայի սահմաններու վրայ: Հոռմէն անցաւ Բիւզանդիոն, անկէ Եգիպտոս եւ Արեւելք: Մշակաւի եւ Ամիդի հնութեանց քննութիւնք մեծապէս նպաստեցին իւր արդէն յառաջագոյն կազմած գաղափարին: Իւր համոզումն յանգեցաւ անոր, թէ Արեւելքն է տուողն, Արեւմուտք ընդունողը, եւ ոչ հակառակէն, ինչպէս ատրոզ կարծիքն էր եւ է ցայժմ: Իւր նոր վարդապետութիւնն բախեցաւ մեծ հակառակութեան: Թէեւ այսօր չի ծափահարուիր նա միաձայն, բայց մեծ չափով տեղի տուած է հին կարծիքն եւ գիտութիւնն ստիպուած կը զգայ ինք զինք ուսումնասիրութեան եղանակն փոխել հին շաղէն ի նորն՝ Արեւելք ուղղած ուշադրութիւնը:

Այս միջոցին էր, որ յերեւան ելաւ ազգային շրջանակէն ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան, որ մերթ ուսուցչապետ Ն. Մառի հետ Անդր պեղումներու մասնակցելով եւ մերթ առանձինն հայկական հնութեանց ուսումնասիրութեան նուիրուելով՝ միջամուխ եղաւ նաեւ հայ ճարտարապետութեան պատմութեան: Մա-

1 Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse einer vom Kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 durchgeführten Forschungsreise. Planmässig bearbeitet von Josef Strzygowski. Unter Benützung von Aufnahmen des Architekten Thoros Thormanian. Mitarbeiter Assistent Dr. Glück und Leon Lissitzian. Wien, Kunstverlag Anton Schroll & Co., 1918. 4°, S. 900.

նաւանդ Տեկորի տաճարին ուսուցման սիրութիւնն հռչակեց իր անունն իրրեւ մասնագէտ եւ հմուտ արուեստին եւ շարժեց ուսուցչապետ Յ. Ստրէլիգովսկի անձամբ ծանօթանալու հետը հրաւիրելով Վիեննա (1912/13):

Թորամանեանի ներկայութիւնն ի Վիեննա եւ անոր անտիպ աշխատութեանց ատաղձն յորդորեցին Ստրէլիգովսկիին միւլ թափով հայ արուեստի պատմութեան քննութեան՝ Համալսարանի 1913ի ամառու տնտեսարարական դասախօսութիւններն յատկացուց հայկական արուեստին: Մի եւ նոյն ժամանակ միաբանեցաւ Թորամանեանի հետ ձեռնարկել հայկական արուեստի պատմութեան ընդարձակ ծրագրով: Առ այս պատրաստութեան համար կազմուեցաւ Համալսարանի կողմէն արշաւախումբ մը, որ պիտի ուսուցնասիրէր տեղւոյ վրայ հայկական յիշատակարանները, նոյն տարւոյն ամառը մեկնեցաւ արշաւախումբն առաջնորդութեամբ Ստրէլիգովսկիին եւ ընկերակցութեամբ Գ. Գլիւկի, որ ի Տիֆլիս միացաւ թ. Թորամանեանի եւ Լ. Լիսիցեանի (Ստրէլիգովսկիի աշակերտներէն): Մեծ յաջողութեամբ պսակուեցաւ արշաւանքն եւ հարուստ ատաղձով վերադարձան Վիեննա:

Թորամանեան պիտի մնար դեռ ժամանակ մը Վոլկաս կարեւոր յիշատակարանաց քննութեան համար, իսկ Ստրէլիգովսկի, Գլիւկ եւ Լիսիցեան պիտի մշակէին ձեռն ի ձեռն ստացուած արդիւնքը: Սկսուած էր գործը, երբ ծագեցաւ համաշխարհական պատերազմը: Լիսիցեան, որ նուիրուած էր արձանագրութեանց եւ ազգային աղբիւրներու քննութեանց, ստիպուեցաւ ընդհատելով աշխատութիւնն աճապարել Վոլկաս, ամբողջ գործն մնաց Ստրէլիգովսկիի եւ Գլիւկի վրայ, որոնք շնայելով աննպաստ պարագայից՝ շարունակեցին աշխատութիւնը, ձեռնառուութեամբ Միխիթարեան Հարց, որոնք ըստ կարի նպաստեցին, ուր մանաւանդ խնդիրն ազգային աղբիւրներուն կը հայեր:

Ահա այս կերպով կազմուեցաւ 1913—1918 շրջանին հոյակապ աշխատութիւն մը, որ Die Baukunst Armeniens und Europa

(Հայաստանի ճարտարապետութիւնն եւ Եւրոպա) անուամբ ըյս տեսակ յընթաց 1918 տարւոյ, որ — ինչպէս կը խոստովանի հեղինակն, ծնունդ պիտի չառնուր, եթէ չունենար ձեռքի տակ Պր. Թորամանեանի ատաղձները. եւ միւս կողմանի աւելի ճիշտ եւ հսկայագործ պիտի ըլլար, եթէ Պր. Թորամանեան անձամբ կարենար աշխատակցիլ:

Հոս իւր բազմամեայ խուզարկութեանց արդիւնքն է որ կը համարէ, քրտնջան ոգորումներուն յաղթանակն է որ կը տանի: Առաջին անգամ Հայաստան կը զգայ ինք զինք հաստատուն հողի վրայ՝ երկարամեայ ուղեւորութիւնէ մը յետոյ, ինչպէս նոյն ջրհեղեղն ետքը Արարատի վրայ: Կ'արժէր երկարագոյնս կանգ առնուլ աշխատութեան տուած արդիւնքներուն քով, բայց ես պիտի ջանամ համառօտիւ միայն ընծայել տարուած յաղթութեան նշանակութիւնը, որ առանց տարակուսի մեզի համար աւելի մեծ է քան Համալսարանական պատերազմին արդիւնքը յաղթական պետութեանց համար: Եւ որչափ ուրախալի է Ազգին եւ քաջալերիչ լսել օրհասական աղետին մէջ օտարի մը շրթունքէն եւ սրտէն. Մի յուսահատիր, խրախուսուէ, մեծ է անցելոյդ փառքը, հոյակապ ոգւոյդ կարողութիւնները. եթէ դուն եղար Եւրոպային ուսուցիչ, պիտի գիտնայ Եւրոպան ալ ըլլալ քեզի երախտագէտ եւ փրկիչ:

Ստրէլիգովսկիի աշխատութեան եղբակցութիւնն է. Քրիստոնէական արուեստին վառարանը Հայաստանն է, հոս գտան Արեւելեան այլ եւ այլ ուղղութիւններէ սկիզբ առնող ճարտարապետական ձեւերն իրենց զարգացումը, հոս հնարուեցաւ գմբեթաձիւնաձիւն ձեւը եւ իւր զարգացման բարդաւաճեցաւ:

Ասկէ ճանապարհ հորդեց իրեն արուեստն Սեւ Ծովու ճամբով Եւրոպա եւ իւր յաղթութեան պսակն կախեց Ս. Պետրոսի գմբեթին վրայ:

Ապացուցանել այս ամէնը կը կարօտէր ընդարձակ աշխատութեան: Եւ երկհատոր հոյակապ գործս առատապէս կը լեցնէ այս պէտքը. թէեւ Հեղինակը գոհացած կը զգայ ինք զինքը

Յ. ՍՏՐԵՂՈՎՍԿԻ

հոս լուր հիմնաքարն դրած եւ ամբողջական կերպով տուածքին կարեւորագոյն ատաղձն մատակարարած ըլլալով: Յընդհանուրն մեր տպաւորութիւնն է թէ Հեղինակն ապացուցուցած է իւր վարդապետութիւնն համոզիչ կերպով, մեծ հմտութեամբ նիւթին եւ աղբերաց: Այս տեղ բարձրացած նա Արարատեան բարձունքը կը նկատէ բարձրավանդակէն քրիստոնէական ճարտարապետական արուեստին պատմութիւնը անցելոյն մէջ: Ընդարձակ հորիզոն մ'ունի իւր աչաց առջեւ տարածուած, բայց սուր է տեսութիւնը եւ գիտէ ամփոփել կարեւորագոյն կէտերը:

Յիշատակարանք եւ Արուեստ, Պատմութիւն եւ Ազգեցութիւնք. ահա չորս գլխաւոր սիւններն, որոնց վրայ հաստատուած է հսկայ շինուածքս:

Միայն այն Յիշատակարանք առնուած են աշխատութեանս մէջ նկատի, որոնք կը վերաբերին հին արուեստին, այն է մինչեւ 1100 թուականը: Նորագոյնները, նոյնպէս մեծագործ եւ պահուած մեծածիւր, չեն յիշատակուած հոս, դոյզն բացառութեամբ, վասն զի չեն ընծայեր հայկական արուեստն անխառն. թէեւ ցայսօր ասոնք գրաւած էին աւելի գիտնոց ուշադրութիւնն եւ յաճախ ասոնց վրայ հիմնուած հայ արուեստն գնահատուած:

Հեղինակն ինք զինքն ամփոփելով հին շրջանին մէջ, յերեւան կը հանէ յիշատակարաններ, որոնք իրենց հնութեամբ շատ աւելի երէց են քան Բիւզանդականք եւ Ռոմանականք, հետեւաբար առանց անոնց ազդեցութեան: Այս յիշատակարանաց հնութիւնն ոչ միայն իրենց ձեւի անխառնութիւնն եւ ինքնուրոյնութիւնն կը վաւերացնեն, այլ եւ արձանագրութիւնք եւ պատմագրաց վկայութիւնք: Որովհետեւ անհրաժեշտ էր գիտութեան պարզել այս վաղեմութիւնն, հեղինակը առանձին ջանք տարած է մէն մի յիշատակարանի հնութեան համար յառաջ բերել պատմագրաց եւ արձանագրութեանց վկայութիւնները: Եւ հայկական եկեղեցիները ըստ մեծի մասին ճոխ են այսպիսի արձանագրութիւններով, իրրեւ թէ «գիււաններ», նկատուած ըլլային, հակառակ ասորական եւ նոյն իսկ բիւզանդական հնութեանց:

Այս յիշատակարանք մեծաւ մասամբ Այրարատեան նահանգէն են, ուր իւր կրկին ուղեւորութեանց (1889 եւ 1913) ժամանակ շատ բան քննած է անձամբ, բայց մասնաւորապէս աչաց առջեւ ունեցած է Թ. Թորամանեանի անսխալ աշխատութիւններն եւ ատաղձները նոյն

արարատեան շրջանէն: Տաճկահայաստանի, մանաւանդ Տարօնի հնութիւնները քիչ անգամ նկատութեան առնուած են, — վասն զի ցայսօր անձանօթ երկիր մնացած է այս շրջանը, որ երբեմն «մայրն եկեղեցեաց» հիմնուած էր, — հետեւաբար Այրարատեան նահանգէն աւելի նշանակալից են, եւ կրնային նոր լոյս տալ սկզբնաւորութեան պատմութեան համար:

Եթէ ուզենք ամփոփել իւր տեսութիւնն հայ ճարտարապետութեան սկզբնաւորութեան եւ զարգացման վրայ, հետեւեալ պատկերը կը ստանանք:

Ե. մանաւանդ Է. դարու Հայաստան տեսնուած ճարտարապետական ձեւերն եւ զարգացումն ենթադրել կու տան կամայ ակամայ թէ ունեցած են անոնք նախաւոր շրջան մը զարգացման, որուն սկիզբն եթէ վերլուծելով յետս ընթանանք՝ կը հասնի Դ/Գ դար Թ. Բ., երբ Է Հայս առաջնորդութեամբ Տրդատայ եւ Գրիգորի մեծ յեղափոխութիւն տեղի կ'ունենայ, այն է քրիստոնէացումն աշխարհին: Հին հեթանոսական մեհեմները փոխանակեցին քրիստոնէական տաճարները: Մինչդեռ ըստ աւանդութեան հարաւէն եւ արեւմուտքէն եկան ազդեցութիւնք. արուեստն հիւսիս արեւելքէն կ'ենթադրէ: Եւ անշուշտ նաեւ այն աւանդութիւնն որ Ս. Թադէոսի նահատակութիւնն Արտազու մէջ կը դնէ, ուր կառուցուած կայ յանուն Ս. Թադէոսի հինաւորաց վանք մը, ունեցած է իրեն համար հիմ մը: Որչափ ալ առայս կը պակսի ներքին եւ արտաքին հաւատարիմ վկայութիւն, սակայն այն անտարակուսելի է, թէ Տրդատ եւ Գրիգոր պարթեւ զաւակներ՝ իրենց կաղապար առին նոր կրօնին տաճարներուն համար պարթեւական ճարտարապետական ձեւեր, որոնք տարածուած էին Իրանի մէջ, փոխանակ Յունաց կամ Ասորոց դիմելու: Եւ իրենց ձգտումն նոր կրօնով իրրեւ պատնէշով ապահովել ազգն ընդդէմ դրացի ազդեցութեանց՝ Յունաց եւ Սասանեանց, կ'արդարացնեն թադարութիւնս: Ուրիշ մեկնութիւն չի կրնար տանիլ այն իրողութիւնն, որ հայկական ճարտարապետութիւնն աւելի իրանական ազդեցութիւն յերեւան կը հանէ իւր վրայ, քան յուր նախնահայրական: «Հայ ճարտարապետութիւնն իւր նկարագրով առաջն առաւ թէ սասանական-քրիստոնէական տարրներուն եւ թէ ասորականին եւ հռովմէական-յուդականին: Իր սկիզբն պէտք է առաւելապէս հիւսիսային Իրան փնտռել» (էջ 30): Սակայն Իրանէն ըն-

դուռնուած հիմնական ձեւերն այնպէս պողաբեր կերպով դարգացուցին Հայերն, որ նոր տիպերն կատարեալ կերպով գերիշխող հանդիսացան (էջ 460):

Այս շարժման մէջ կը նկատէ Ստրիգովսկի հայկական վերածնութեան Ոսկեդարը որ նշաւ նակալից է: Գ.—Դ. դարու հայկական քաղաքակրթութեան մասին ոչինչ է մեր գիտցածը: Բայց առանց տարակուսի Փաւստոսի մէկ տեղին, ուր խոսքով Բ.ի օրով հայ տնտեսական յառաջագէտ պատկերն կ'ընծայուի, անհիմն չէ. «Խաղաղութիւն եւ շինութիւն, մարդաշատութիւն եւ առողջութիւն, պողաբերութիւն եւ աստուածապաշտութիւն եւ շահեկանութիւն եւ մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սոցա (խոսքովու եւ Վրթանիսի) աճել բազմացաւ» (Բուդ. Գ. Գ.): Միայն այս հիման վրայ կրնանք ըմբռնել Ե. դարու առաջին տասնեկին (407) գրի գիւտով հրապարակ դրուած լեզուի մշակման՝ զտութեան եւ կատարելութեան գաղտնիքը, որ անպատճառ նախնիքաց քաղաքակրթեալ շրջան մը կ'ենթադրէ:

Ահա այսպէս Գ. դարուն արմատ ձգեց հայ ճարտարապետութիւնն, որ Զ.—Է. դարերուն իւր գագաթնակէտին դիմեց ինքնուրոյն ճաշակով (էջ 605). առանց ազդուելու Գ. եւ Ե. դարուն տեղի ունեցած եկեղեցական եւ գրական շարժումէն, երբ թէեւ ազգն եկեղեցականօրէն եւ գրականօրէն ենթարկուեցաւ յունական-ասորական ազդեցութեան, բայց այս շարժումէն անկախ մնաց ժողովուրդն, որուն ձեռքն էր ճարտարապետութիւնը: Դ. եւ Ե. դարերու ծնունդն են Էջմիածնի, Հռիփսիմեանց, Գայեանեանց եւ Հողակաթի եկեղեցիները, իրենց գոյնզգոյն ճարտարապետական ձեւերով: Ե.—Զ. դար դանդաղօրէն ընթացաւ երկրին յարածուի վիճակին պատճառաւ, երբ պատերազմաց արհաւիրք քայքայեցին տաճարներն եւ խափան հանդիսացան նորերու կառուցման: Այս աւերածութիւնք սակայն նոր մղում տուին արուեստին Զ./Է. դարերուն, երբ միւսանգամ արթնացաւ ազգային ոգին եւ կրօնասէր ժողովուրդն իւր աղօթատեղիներն փափաքեցաւ ունենալ. Եղեվարդի, Դուռոյ, Զուարթնոցի... եւ եկեղեցիներն այս շրջանի արտագրութիւններն են:

«Կրնանք ըսել թէ հայկական ճարտարապետութիւնն Է. դարուն մէջ կը ներկայանայ մեզի այնպէս կատարելագործուած, որ կրնայ ամենայն իրաւամբ հաւասար նկատուիլ դարական տաճարին ձեւի կատարելութեան:»

Ասոր մեկնութիւնն փնտելու է հայ քաղաքական դրութեան մէջ: Հայաստանի կառավարութիւնն դարձեալ հայ նախարարներու ձեռքն անցաւ: Հայկական բնիկ ոգին միւսանգամ գործող գերին մէջ կը հանդիսանայ, աշխարհական-նախարարական տունն է գործին զննելը, որ արշակունեան հին ոգին արծարծել կ'ուզէ, վանելով ամէն օտարն, եկամուտը: Թառաջ բերելէն սակայն ընդունուածն պահպանել էր եւ ոչ մերժել: Ստիպուած էին այսպէս ընթանալ կարգ մը ձեւերու մէջ, որոնք իբրեւ իրենցը՝ ազգայինը կրնային համարուիլ, ձեռք բերուած արդէն Գ. դարուն: Ասկէ յառաջ չգացին հակառակ ամէն ցանկութեան: Դրսէն ընդունուած ձեւերով սակայն դեռ հայկական արուեստ մը գոյութիւն չունէր, այս բարգաւաճեցաւ առաւելապէս բոլոր իբր առարկայական ենթագրութիւն յառաջ բերուած ձեւերու ակամայ միացմամբ: Ապա ուրեմն յետ ժամանակաց — այնուհետեւ անկախ — յառաջ եկաւ հոգեկան որոշ տիպէ մը ներշնչուած ձեւերով այն, զոր մենք յայտնապէս հայկական շինուածաձեւ անուանել կրնանք (համա. էջ 459):

Ը.—Ժ. դարուց մէջ կը սկսի տակաւ տակաւ շինանիլ եռանդը, միւսանգամ եռալու համար Ժ.—ԺԱ. դարուց մէջ, երբ Բագրատունեան եւ ուրիշ մանր թագաւորական տներն իրենց նորանոր կայաններ կազմելով՝ բունն թափով կը ձեռնարկեն պայծառացնել իրենց իշխանաւիստ քաղաքներն՝ զանոնք մեծ քաղաքի ճոխութեան բարձրացնելու: Հերակավան, Անի, Աղթամար, Կարս մին քան զմիւսն կը մրցին: Ամենուն ուշադրութիւնն ուղղուած է Աստուծոյ տաճարներ բարձրացնել՝ երկնածիւ օրհնութիւն հայցելու, որ հայ սրտին հոգեբանական արտայայտութիւնն եղած է միշտ, որ իւր քայլերուն հետքերն միշտ դարէն մինչեւ օրս ձգած է եկեղեցիներով: Բագրատունեան շրջանն եւրեւելի հանդիսացաւ մանաւանդ յանձին երկու ճարտարապետներու՝ Մանուելի եւ Տրդատայ, որոնց հրաշակերտներն են Աղթամարայ եւ Անուոյ Մայր եկեղեցիները:

Հարուստ է դարսնաւ ճարտարապետական ձեւերով. Անուոյ կաթողիկէն իւր գոթիկով գերագոյն յաղթանակն կրնայ նկատուիլ հայ ճարտարապետութիւն:

Յետագայ շրջանին, որ լի է շինարարական գործունէութեամբ, կը սկսի տուժել հայկական ոգին օտար ազդեցութեանց տակ մայրենի հողին վրայ, բայց այժմ ժամանակն է հայ

ճարտարապետութեան աշխարհանուածութեան հայրենի սահմաններէն դուրս:

Հայ ճարտարապետութիւնն իրեն ճամբայ հորդեց ընդ հարաւ եւ ընդ արեւմուտք, գլխաւորաբար ձգտելով դէպի Եւրոպայի արեւմտեան, անկէ քաջ Եւրոպայի, ուսկից մէկ կողմանէ Դանուբի ճամբով Բալկան-Եւրոպա եւ միւս կողմանէ Միջերկրականէն դէպի ծովեզերեայ կենդրոններ:

Երկրի անապահով վիճակն, բնակչութեան վաճառականութեան բերումը, զինուորական տաղանդը թեւ բուսցուցին հայուն լքանելու հայրենիքն եւ դիմելու օտարութեան: Մանաւանդ 572 թ. Դուռնոյ ապստամբութեան հետեւութեամբ մեծաթիւ հայեր անցան Բիւզանդական հող. Զ. դարուն կազմուած էր Կ. Պոլիս Հայոց հարուստ գաղթականութիւն մը: Մօրիկ կայսեր քաղաքականութիւնն փոխադրեց Թրակիա եւ Մակեդոնիա հայ բանակներ, ... այսպէս ցրուեցաւ հայն եւ ողողեց դրացի աշխարհներն եւ անկէ Եւրոպա:

Սորիզիգուսի չի կասկածիր թէ Թէոփոլիի մահարձանի ճարտարապետ Դանիէլ Հայ ըլլայ. նոյն իսկ թէ Ս. Սոփիայի ճարտարապետութիւնն հայկական ազդեցութեան արդիւնքն ըլլայ: Հայք իրենց հայրենատուր կրօնասիրութեան համապատասխանելով՝ ուր հասան կանգնեցին տաճար մը իրենց ճաշակով: Եթէ Ժ. դարուն լատին քարոզիչք Պէրիքս' Չինաստանի մայրաքաղաքն հասնելով գտան հոն հայ իշխանուհւոյ մը սեպհական եկեղեցին, կրնանք վստահօրէն հաւատալ թէ հայ բանակն ի Թրակիա եւ ի Մակեդոնիա, հայ վաճառականն ի քաջ Եւրոպա եւ ի Բիւզանդիոն... կառուցին իրենց ազդեցութեանը: Այսպէս միայն կրնայ մեկնուիլ գմբեթաւ շինուածոց տակաւ տակաւ երեւան ելլելն եւ տարածուիլն Հայաստանէն դուրս: Լէոնարդոյ դա Վինչի վերածնութեան այս պարծանքը, արեւելեան ճանապարհորդութեան տպաւորութեան տակ կը գծէ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն յատակագիծը՝ Բրամանտէն յառաջ:

Հայ մտքին արտադրութիւնը քրիստոնէական ճարտարարուեստին համար նոր էր եւ աննախընթաց: Հայ ազգային քաղաքակրթութիւնն, որչափ այն ճարտարարուեստի յիշատակարաններէն կարելի է դատել, ի սկզբան անդ բացարձակապէս կրօնական էր՝ ընդհանրապէս ժողովրդական նկարագրով, ապա եկեղեցական եղաւ (էջ 221): Հայ ժողովրդական նկարագրին համաձայն եղած է նաեւ ստեղծագործու-

թիւնը. պարզ, հաստակերտ, հոյակապ եւ տեւական: Հայն սիրած է քրիստոնէութիւնն իւր անպաճօճ ձեւին մէջ, հիմնուած է անոր անխախտ սկզբանց վրայ պնդօրէն, բարձր գնահատած է զայն իբրեւ միակն, ճշմարիտ, կատարելն եւ յարած անոր անբաժին: Այսպէս իւր սկզբնաւորութեան մէջ, այսպէս յընթաց դարերու: Եկեղեցին իբրեւ ազդեցութեան, ուր սրտերն պիտի խօսին անսեղեւեթ՝ պարզական Աստուծոյ հետ, կառուցած է պարզ, հաստակերտ, լայնանիստ, բարձրաբերձ: Այսպէս ալ կը ներկայանայ Եկեղեցին երբ կը բացուին անոր դռները: Անւոյ կաթողիկէն չքնաղ ներկայացուցիչն է այս նկարագրին: Անպաճօճ են որմերը: Հայ արուեստն չէ սիրած զարդարանքներ՝ մարդագէմ պատկերներով, բաւականացած է երկրաչափական գծերով եւ ծաղիկներով: Ճարտարապետն ջանացած է իւր քիմքն յագեցնել աւելի ճարտարապետական խաղերով: Այս պատճառաւ ալ այնպէս դիւրին չէ Հայոց հին քրիստոնէական արուեստն ըմբռնել, ինչպէս ըստ երեւութիւն ունեւ զայն կը ներկայացնեն: Մինչդեռ Դարական տաճարին մէջ ճարտարապետական պատկերն մարդկագէմ ներկայացուցումներով կ'ամրոջացուի, որոնք բանալի կ'ըլլան անոր իմացման, հայ արուեստին մէջ ներկայացուցում պակսելով՝ ի սկզբան անդ կարծես աւելի իսլամական արուեստին նմանութիւնն կը բերէ, ի հարկէ էական զանազանութեամբ: Հայկականը ամբողջապէս ճարտարապետութիւն է, որ նշաններով միայն կրնայ բացատրուիլ, զոր սովորական լեզու մը չի կրնար խօսիլ:

Հայ արուեստին էական ծանուցիչն է՝ գմբեթն հաստատուած քառակուսւոյ վրայ, խորշերու կամ մոյթերու ձեռք գօտեւորմամբ: Եթէ ծանօթ եկեղեցիներն որոշ խմբերու զանազանելու զինք, երեք հիմնական տիպեր կրնանք յերեւան հանել.

Ա. ճառագայթաձեւ գմբեթաւ շինուածքներ, 7 տեսակներով:

Բ. Երկայնաձիգ տակառաձեւ շինուածք՝ 2 տեսակներով:

Գ. Երկայնաձիգ գմբեթաւոր շինուածք՝ երեք տեսակներով:

Այս ձեւերը կը ցուցնեն թէ հայկական ճարտարապետութիւնն գիրկ ընդ խառն միութեան պատկերն կ'ընծայէ՝ ընկերացած ճարտարապետական ձեւերու հարստութեամբ մը, որ հարեւանցիօրէն հարաւէն եւ արեւմուտքէն ազդուած է:

Հարաւն եւ արեւմուտքը ազդեցութիւն գործեցին բարձրաւանդակին վրայ երբ խնդիրն եկեղ. կաղմակերպութեան մասին էր. ճարտարապետութեան մէջ ի տրամադրութեան ունէին Հայք հին՝ Միջին Ասիայէն սկիզբ առնող աւանդութիւն մը, եւ ստեղծեցին իւրովի Աղտութեանի մը (Gemeindehaus), յառաջ քան Միջերկրական ծովու ճարտարապետական արուեստին իրենց վրայ ազդել սկսիլը: Հին ասիական-արիական քաղաքակրթութիւնը մնաց ի Հայոց յաղթանակող եւ անկէ կը մեկնուի այն որ գմբեթաւոր շինուածք եւ ոչ բասիլիկան կրցաւ հոն գերիշխող ըլլալ, որ ապա Հայաստանի սահմաններէն դուրս Եւրոպան նուաճեց: Նաեւ իսլամն եղաւ կրող այս՝ ըստ կրօնին սկզբնաբար մազդայական քաղաքակրթութեան, որ հետեւաբար իւր ճարտարապետական ձեւերուն զարգացման մէջ քրիստոսով եւ Մահմետով դադար չառաւ, այլ անոնց հետ Արեւելք, ինչպէս յետոյ մանաւանդ Արեւմուտք ծաղկման ժամանակ եւ մեծամեծս յառաջ բերաւ (Յռնըն):

Ոչ միայն գմբեթն այլ եւ կառուցման եղանակն առանձնայատուկ է հայուն: Ոչ թէ աղիւսով կամ քարով կամ փայտով կը բարձրացնէ նա իւր շինուածքը, այլ շաղախով լնլով որմն, այնու որ երկու կողմանէ քարերու շերտեր վրայէ վրայ կ'ամրացնէ եւ կը խցկէ միջոցն այնպիսի շաղախով, որ ինքնին կը քարանայ եւ իրեն հետ կը զանգէ քարի շերտերը: Այսպէս կարգ ըստ կարգէ կը բարձրացնէ կառուցուածքը եւ ապա նոյն եղանակաւ կը բոլորէ գմբեթը:

Այս կերպով ամբողջ արարքը միաձոյլ զանգուածք մը կը ներկայանայ, որուն ոչ եղանակացան հարթութիւնք եւ ոչ ժամանակն կրնան դամազիտ ըլլալ: «Գաւիտենականութիւն» կը ստանան շինուածք, եւ այս է պատճառն որ ցայսօր՝ յետ դարաւոր տառապանաց եւ ամայութեան երկրին՝ կանգուն կեցած են շինուածներն, գրեթէ անզորք եւ անխնամ, բայց դեռ գործածութեան մէջ: Եւ որ զարմանալին է՝ թէ եւ յոյութեան ժամանակի շինութիւնք անգութ ձեռքերէ կողոպտուած են իրենց քարի շերտերէն, սակայն եւ այնպէս մնացած են կանգուն անխախտ՝ ի հեծուկս փոթորկի եւ անձրեւաց: Բեդոնի նոր ձեւ մը, բոլորովին տարբեր Հռոմէոյեցեաց ծաւնօթ արուեստէն եւ այժմեան գործուածքէն: Այս պայմանի մէջ ուրեմն արդէն Ե. դարուն ծաւնօթ էր Հայոց աւելի կատարեալ ձեւով այն երկաթի բետոնը, որ թիւ. դարու ճարտարապետութեան յաղթանակն կը փառաբանուի:

Երկիրն ինքն իրմէ ստիպուեցաւ գմբեթաւոր շինուածոց եւ երկրախօսական հանգամանք, ինչպէս եւ բուսականութիւնը նշանակալից դերակատար եղան ճարտարապետական արուեստին կերպաւորման (էջ 209): Հայաստան բարձրագուտն աղքատ եղած է ի բնէ բուսականութեւ: Փայտակերտ շինութիւնն անհնարին էր բնակչութեան, ստիպուած էին երկրին հանքային հարստութեան դիմել եւ անկէ լնուլ իրենց պէտքը: Երկրին կաւային հողն, շոր կոչուած կարնոյ բարբառին մէջ, կը պարունակէր իւր մէջ ցեմենտի զանգեցուցիչ ոյժն, որով դիւրին էր քարի շերտերն յարել իրարու եւ ըստ կամի կիրարկել երկրին քարահանքները:

Այս յատկանիշներով եւ հնութեամբ հայկական ճարտարապետութիւնն քրիստոնէական արուեստին մէջ կը գրաւէ ինքնուրոյն դիրք մը: Մինչեւ ցայժմ յունականն եւ գմբեթականը կը համարուէին քրիստոնէական արուեստի գլխաւոր տիպերը: Այժմ կ'աւելնայ ասոնց վրայ հայկականը, որ ոչ միայն առանց անոնց ազդեցութեան սկիզբ առած է, այլ եւ ընդհակառակն մեծապէս ազդած է անոնց վրայ: «Հայ արուեստն ունի արժանաւորութիւն յունականին եւ հիւսիսայինին (գմբեթականին) առնթներ դրուելու, իրրեւ երրորդ մը, արիական տպով զարգացած միութիւն մը» (էջ 573):

Այսպէս Ստրէզիգովսկիի մեծածաւալ աշխատութիւնն կոչուած է ի վեր հանել հայ արուեստին համաշխարհական նշանակութիւնը, որ ոչ միայն իւր անձուկ շրջանին մէջ սկսաւ եւ զարգացաւ, այլ եւ աշխարհակալութիւններ կատարեց հեռաւոր վայրեր: Յայտնութիւն մը, որ քրիստոնէական արուեստի պատմութեան մէջ նոր յեղափոխութիւն մը յառաջ կը բերէ, շրջելով ամբողջ պատմութիւնն ուղղակի գլխավայր: Բարբերախտ զուգադիպութիւն մը, երբ Մայր Հայաստան իւր դարաւոր ստրկութենէն նոր գլուխ կը բարձրացնէ դէպի ազատութիւն, իւր աչքերն ուրախութեամբ կը տեսնեն հին փառքին նշոյլները, որ լուսաւորած է Աւրոպան, եւ սա որ բարբարոս ժողովուրդ մը կը ճաննար զՀայն, ի զարմացումն, ի նմա իւր ուսուցիչն կը յայտնէ:

Եւ այս յայտնութիւնն ոչ թէ Հայն է ինքնասիրութեն հրապարակի վրայ դնողը, այլ օտար մը, Եւրոպացի մը, իւր ճիւղին մէջ համբաւաւոր հեղինակութիւն մը, 30 տարի արուեստին պատմութիւնն իւր խաւերու մէջ մանրազնին ուսումնասիրելէ ետքը:

Կ'արժէ որ ամէն հայ հպարտօրէն ունենայ իւր սեղանին վրայ այս մեծարժէք գործն, որ պատիւ կը բերէ Ազգին: Կը վայելէ մանաւանդ որ նոյնը հայերէն գոնէ մասնական թարգմանութեամբ մատչելի ըլլայ ազգային գեղարուեստասէրներուն, եւ կը յուսանք թէ հայ մեծատուններէն մին կամ միւսը սիրայօժար քաջալերիչ կը հանդիսանայ այս մեծածախ ձեռնարկութեան¹:

Հ. Ն. ԱՅՈՆՆԵԱՆ

MACLER FR.: La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire. Paris 1917. 8°, p. 59.

Փր. Մակլերի այս գործը ութածալ մեծութեամբ եւ մաքուր տպագրութեամբ ընտիր աշխատութիւն մըն է, ուր 59 էջի մէջ ամփոփուած են հայկական-գաղղիական յարաբերութիւններն՝ թէ պատմականը եւ թէ մանաւանդ ներկայիցը՝ իր գեղարուեստական բաղմապիսի երանգներով: Այս իսկ պատճառաւ ամբողջը երկու մասի բաժնուած է:

Առաջնոյն մէջ Ս. Իրենէոսի՝ իբրեւ Գաղղեոյ երբեմնի եպիսկոպոսի մը՝ ընդդէմ՝ Գնոստիկեանց եւ Վաղենտինեանց գրած ճառին հայերէն թարգմանութիւնը, ինչպէս նաեւ Պարոյրի (Գ. դար) եւ Սերաստիոյ քառասուն մանկանց պատմութիւններն համառօտիւ յիշելէն վերջը կը ծանրանայ աւելի խաչակրաց ժամանակաշրջանին վրայ, յառաջ բերելով La Chanson d'Antioche, Hugues Capet, Gaufray եւ այլ միջնադարեան դիւցազններգութիւններէ կտորներ — հանգերձ մաքուր թարգմանութեամբ: Ասոնց մէջ ի տես կու գան Հայք մերթ իբր բերդապահ, մերթ խորհրդատու, մերթ լաւ քրիստոնեայ ժողովուրդ եւ քաջ դաշնակից, բայց եւ ինչ ինչ երգերու մէջ յետին դիրք գրաւած են Հայք՝ ստանալով սարակինոս, անհաւատ, հեթանոս անուններն: Ապա կը խօսի ԺԴ. դարու Աւինեոնի քահանայապետներու յարաբերութիւններու մասին, կը յիշատակէ Լեւոն Լուսինեանի՝ Հայոց վերջին թագաւորին՝ Գաղղիա ապաւինիլը, դնելով առընթեր անոր Saint Denis ի եկեղեցին պահուած շիրմին նկարը:

¹ Կարեւորագոյն մասին թարգմանութեան եւ ասոր վերաբերեալ կոչումներու գործածութեան իրաւունքը շնորհուած է ըստ կանխօրէն պայմանաւորութեան հեղինակին հրատարակչին հետ՝ Վիեննայի Միջին-Թարեան հայրերուն, ինչէն երբեք ծննդաւորի գործոյն հայացման. առ որ ամէն յօժարութիւն կայ, ինչ տպագրութեան նիւթական ղեկարարութիւնը խափան չհանդիսանաւ:

Երմազար. «Համադիս»:

Հայոց թագաւորութեան անկումէն ետքը՝ ինչպէս յայտնի է, հայ պատմութեան մէջ ամէնէն աւելի ակնաւոր դիրք գրաւողը՝ վաճառականը կ'ըլլայ: Մակլեր քաջածանօթ այս իրողութեան կը շեշտէ, թէ ինչպէս հնդկապարսկական ապրանքը մինչեւ Գաղղիա կը տանէին, ուր (Մարսէյ, Պարիս եւն) Հայերը վաճառատուններ հաստատած էին: Գաղղիա առաջին սրճարան բացողը՝ Հայն է: ԺԹ. դարու մէջ յարաբերութիւնը վերջին աստիճանի լաւ կը գտնենք. ընկերութիւն, փողոց, քիմիական նիւթեր, «Arménie» անուամբ կնքուած են: Պարիս ի մասնաւորի կը սնուցանէ իւր ծոցն ամէն տեսակէ Հայ, — գիտնականը, բժիշկը, երկրաչափը եւն:

Պրպտելով գաղղիացի մատենագիրները, կը գտնէ Pierre Corneille ի Le martyrologe arménien, Scarron ի Don Japhet d'Arménie եւ յիշատակութիւններ մինչեւ իսկ Molière ի քով: 2ի մոռնար նաեւ յիշել, որ Նապոլէոն Ա. ի ծառայութեան մէջ կային նաեւ Նշանաւոր հայ անձնաւորութիւններ, այսպէս՝ Ռուսթան, Հասան Զրպետ, Միր Դաւիթ. սակայն անտես եղած է Եւսէնտ Ռուսթան՝ առաջնոյն թուրք, Նշանաւոր բանաստեղծ մը, ինչպէս նաեւ Նապոլէոնի փեսան հայ քաջ զօրապետն ու Նէապոլսոյ թագաւորը (1808—1814) Յովակիմ Մուրատեան¹ (Joachim Murat): Հուսկ ուրեմն թուելով Գաղղիա լոյս տեսած հայ պարբերական թերթերն ու մի քանի ականաւոր անձ, ինչպէս՝ Պարոնեան — իբր երգիծարան, Երուանդ Օտեան, — իբր կատակարան, Պէշիկ-Թաշեան — իբր քնարերգու բանաստեղծ, առաջին մասը կը փակէ (1—24):

Գալով Բ. մասին՝ հոս մեր առջեւ կ'ենլէ նախ էջմիածնի 229րդ ձեռագրի պատկերը, որ նմանութիւն ունի Կարոյոս մեծի ձեռագրին եւ այլ երկու լատինական աւետարաններու հետ: Յաջորդ երեսին վրայ կը տեսնենք հայկական ու լատինական խաղերով երկու շարական, մին ԺԵ. դարու, իսկ երկրորդը ԺԱ: Երկրորդ մասս, ինչպէս վերնագիրն ալ կը ցուցնէ, առհասարակ թատրոնի, երաժշտութեան ու գեղարուեստից նուիրուած է, որոնք՝ մանաւանդ վերջի ժամանակներս շատ ծաղկեցան: Թառաջ կը բերէ Պարիսի մէջ գերասանութեամբ, երաժշտութեամբ ու նկարչութեամբ Նշանաւոր հանդիսացած ազգայիններ, ինչպիսի են՝ Բաբայեանը, Տէմիրճեան, Եպրուպեան, Զ. Զաքարեան, Ա. Հա-

¹ Հմմտ. M. Неймау, Армяне, С.-Петербургъ 1899,